

EMEVİLER DÖNEMİNDE MÜSLÜMAN-HAZAR İLİŞKİLERİ

Oktay BOZAN*

ÖZET:

Hz Ömer zamanında başlayan Müslüman-Hazar mücadeleleri, Emeviler'in ilk zamanlarında duraklamışsa da Velid b. Abdülmelik'in halife olmasıyla yeniden başlamıştır. Halife Yezid b. Abdülmelik döneminde Ermeniyeye-Azerbaycan valisi Cerrah b. Abdullah, Hazarların en önemli şehirlerinden birisi olan Belencer'i ele geçirmiştir. Ancak kısa süre içerisinde büyük bir ordu toplayan Hazarlar, Cerrah b. Abdullah komutasındaki İslam ordusunun tamamına yakını ortadan kaldırmış ve Musul'a kadar ilerlemiştir. Emeviler'in Hazarlar'a karşı en büyük başarısı Mervân b. Muhammed'in valiliği döneminde gerçekleşmiştir. Bu dönemde, İslam orduları karşısında ağır bir hezimete uğrayan Hazar Hakanı, barış istemek zorunda kalmış ve hatta İslamiyet'i benimseyerek Müslüman olmuştur. Başarılı bir komutan olan Mervân, Ermenistan'dan Dağıstan'ın kuzeyine kadar olan toprakları idaresi altına almıştır.

Anahtar Kelime: Hazarlar, Emeviler, Mesleme b. Abdülmelik, Cerrah b. Abdullah, Mervân b. Muhammed

MUSLIM-KHAZAR RELATIONS IN Umayyad PERIOD

ABSTRACT

Muslim -Khazar fights started during the period of Caliph Ömer came to a standstill when Umayyads took over the caliphate and these fights restarted after Abd al-Malik became the caliph. During the period of Caliph Yazid bin Abd al-Malik, Abdullah bin Cerrah, governor of Armenian – Azerbaijani region captured the city of Belencer, one of the most important cities of the Khazars. However, in a short time Khazars organized a crowded army and annihilated almost whole of the Muslim army which was under the command of Cerrah bin Abdullah. After that they marched to Mosul. The greatest success of the Khazars against the Umayyads took place during the governorship of Mervan bin Muhammed. In this period, the Khazar Khan who suffered a heavy defeat in the face of Islamic armies had to sue for peace even he adopted Islam and became a Muslim. As a successful commander, Mervan took the lands from Armenia to the north of Dagestan under his administration.

Keywords: Khazars, Umayyads, Mesleme b. Abd al-Malik, Cerrah b. Abdullah, Mervan b. Muhammed

GİRİŞ

VII-X yüzyıllarda kuvvetli teşkilatı, canlı ticari faaliyeti, dini hoşgörüsü ve iktisadi refahı ile Kafkaslar ve Karadeniz'in kuzey düzlüklerinde İtil (Volga)'den Özü (Dinyeper)'ye, Çolman (Kama)'a ve Kiyef'e uzanan sahada siyasi istikrar sağlayan Hazar Hakanlığı Doğu Avrupa tarihinde büyük rol oynamış en mühim Türk devleti olarak görülmektedir¹.Hazarların hükümet merkezleri Belencer (Anderey), Semender (Kızlar) ve Volga deltasındaki İtil şehirleri idi².

Müslümanlar ile Hazarlar arasındaki münasebetler Hz Ömer (634-644) zamanında, Ermeniyeye ve Azerbaycan'ın İslam orduları tarafından fethedilmesi

* Yrd. Doç. Dr., Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

¹ İbrahim Kafesoğlu, Türk Milli Kültürü, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1996, s. 157

² A. Zeki Velidi Togan, Umumi Türk Tarihine Giriş, Enderun Yayınları, İstanbul 1981, s. 57

üzerine askeri çatışma şeklinde başlamış, daha sonra ticari ve siyasi ilişkilere dönüşmüştür³. 645 yılında Derbend (Bâbü'lEbvâb⁴)'e gönderilen İslam birliklerinin öncü komutanı olan Abdurrahman b. Rebîa şehrin yakınlarında karargâh kurdu ve şehrin çevre ile olan irtibatını kesti. Bu muhasaraya uzun süre dayanamayacağını anlayan şehrin emiri Şehrbaraz, Abdurrahman'a bir mektup göndererek görüşme arzusunda olduğunu bildirdi ve teklif hemen kabul edildi. Görüşmeler neticesinde bölge halkının ekonomik durumunun iyi olmaması nedeniyle Hz Ömer'in bilgisi dâhilinde “*bir yıl cizye mecburiyeti kaldırılmak şartıyla*” onlarla anlaşma imzalandı. Bu şekilde bölgenin fethi tamamlandı⁵.

Sürekli artan Arap saldırıları karşısında Hazarlar diğer Türk boylarının da yardımıyla Araplara karşı daha düzenli hareket etmeye ve başarısızlıklarını özeleştirir yaparak değerlendirmeye başladılar. Bu bağlamda uzun zamandır kendilerini yenecek bir kuvvet olmadığı halde Arapları neden yenemediklerini tartıştılar. Öyle ki Türkler arasında Müslüman Arapların nerdeyse yenilmez olduklarına dair inanç gelişmeye başlamıştı. Hazarlar bu korkuyu yenmek ve bir başarı elde etmek için Arap kuvvetlerini pusuya düşürdüler ve neticede çok sayıda Arap askerini öldürdüler. Bu hareket Türklerdeki bu ön yargıyı ortadan kaldırarak Araplara karşı daha atak hareket etmelerine vesile oldu⁶.

Hazarlar'a karşı yapılan asıl önemli hücum 32 (652–653) yılında Selman b. Rabia el-Bahilükumandasındaki 4.000 kişilik ordu tarafından yapıldı. Erran, Beylekan, Berda'a üzerinden Derbend geçidini aşarak o zamanki Hazar başşehri Belencer'e kadar sokulmasıyla başladı, fakat Hazar kuvvetleri komutanı Selman b. Rebîa da dâhil olmak üzere bu ordunun tamamı imha edildi. Hazar kuvvetleri, Ermeniyeye bölgesine kadar ilerlemeyi başardı⁷. Bu dramatik olaydan kısa süre sonra Hz.Osman'ın (644-656)katledilmesi ve Hz Ali'nin halife seçilmesinden sonra meydana gelen karışıklıklar Kafkaslar yönündeki İslam akınlarının durmasına neden oldu. Bu durumu değerlendiren Hazarlar Arrân'a kadar ilerlediler. Hz Ali ve

³Yakubî,Tarîhu'l-Yakubi,Beyrut1967, C.II,s.156;İbnü'l-Esir,El-Kâmilfi't-Târih,nşr: AhmetAğırakça,İstanbul1991, c.III.s. 32; Nesimi Yazıcı, İlk Türk İslam Devletleri Tarihi, TDV, Ankara 2001, s. 35; Şaban Kuzgun, Hazar ve Karay Türkleri, Alıç Yayınları, Ankara 1993, s. 56

⁴ Bu şehre “Ebvâb” denilmesinin nedeni el-Cebel'de bir yol üzerinde bulunmasındadır. Belâzurî,Fütûhu'l-Büldân,çev:MusrafaFayda, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara1987,s.279; Bâbü'lEbvâb şehri, Hazarlar ile Persler arasındaki savaşlar nedeniyle Hazarların güneye inmelerini önlemek amacıyla Pers kralı Anuşirvan (MS 531-579) tarafından yaptırılmıştır. Bu amaçla dar geçitlerde bir dizi kale inşa edilmiştir. Mesudî, Murûc ez-Zeheb, trc: D. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2011, s. 133; Kuzgun, age, s. 53; Bâbü'lEbvâb bölgesi çok sayıda kaleden oluşmaktadır. Bunlar; Bâb-ı Sûl, Bâbü'lLân, Bâbu'ş-Şâbirân, Bâb-u Lâzika, Bâb-u Bârîka, Bâb-ı Semsahî, Bâb-u Sâhibu's-Serîr; Bâb-u Filânşah, Bâb-u Kârûnân, Bâb-u Taberserânşâh, Bâb-u Lîrânşâh, Bâb-u Anuşîrvân'dır. İbnHurdazbih, Yollar ve Ülkeler Kitabı, trc: Murat Ağarı, Kitabevi, İstanbul 2008, s. 106-107

⁵Belâzurî,age, s. 290; Hasan İbrahim Hasan, İslam Tarihi, trc: İsmail Yiğit-Sadrettin Gümüş, Kayıhan Yayınları, İstanbul 1987, c. I,s. 286; Hakkı Dursun Yıldız (edit), Emeviler, DGBİT, Esra Yayınları, Ankara 1994, c. II, s. 87

⁶Kuzgun, age, s. 56; Mehmet Çoğ, “*Emeviler ve Abbasiler Dönemi Hazar-Arap İlişkileri*”, Türkoloji Araştırmaları, Ankara 2007, c. II, s. 151

⁷Belâzurî,age, s. 291; Yıldız, c. II, s. 198; Kuzgun, age, s. 56; Ahmet Taşağıl, “*Hazarlar*”, TDV, c. XVII. İstanbul 1997, s.118;

Muaviye arasında meydana hadiseler üzerine Müslümanları sorunlarayöneldi, fetih hareketleri ve dış siyaseti haledilmek zorunda kaldı. Budurum fırsat bilerek her fırsatta Müslümanlara saldıran Bizans ancak vergi verilerek durdurulabildi⁸.

Emevilerin ilk halifesi Muaviye, iktidarı ele geçiri pi sorunları hallettikten sonra fetih hareketlerine hemen başladı. Bu amaçla ilk olarak Bizans hâkimiyetinde olan Anadolu ve Kafkaslara (662) seferler düzenledi⁹. Kafkaslara yapılan bu seferde Hazarları büyük bir hezimetle uğrattı¹⁰. Ancak Kafkaslarda yapılan bu mücadele fazla büyük değildi. Muaviye'nin esas hedefi Bizans'tı¹¹. Gerçek kuvvetlerini ve gücünü İstanbul üzerine yaptığı seferler gösterecektir. İstanbul büyük bir kuşatma altına alınmış (670), ancak olumsuz mevsim şartları, açlık ve hastalık nedeniyle bu kuşatma daha fazla sürdürülememiştir¹². Bu dönemde İslam kuvvetlerinin hareketi Kafkaslar'a doğru gelişmeye başlayınca Hazar-Bizans ittifakı oluştu¹³. Siyasi menfaatlerin ortak olması hükümdar aileleri arasında evlenmeler yolu¹⁴ ile akrabalık tesis edilmesine yol açtı¹⁵.

1. Mesleme b. Abdülmelik'in Ermeniyeye ve Azerbaycan Valiliği

Hazar devletinin bağımsızlığını kazanarak gelişmeye başladığı dönem, İslamiyet'in de gelişme ve yayılma devrine rastladığından, VIII. yüzyılın ortalarından itibaren Hazarlarla Müslüman Araplar karşı karşıya gelmeye başlamışlardır¹⁶. Bu dönemde Abdülmelik b. Mervan'ın (685-705) idarede yaptığı reformlar sonucunda Emevi devleti gittikçe güçlenmeye başladı. Hemsiyasi hem kültürel anlamda sağlanan Arap birliği devlete yeni bir dinamizm kazandırdı. Bu vesileyle Araplar bütüncülerini fetih hareketlerine harcamaya başladılar. Abdülmelik, devletin gelişimine paralel olarak kısa bir süre sonra Kafkas topraklarını yeniden kontrol altına almak için harekete

⁸Halife b. Hayyât, Halife b. Hayyât Tarihi, çev: Abdulhalık Bakır, Bizim Büro Basımevi, Ankara 2001, s. 205

⁹İrfan Aycan, Saltanat' a Giden Yolda Muaviye b. Ebi Süfyan, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 1990, s. 257

¹⁰İbnü'l Esir, c. III, s. 427

¹¹İbnü'l Esir, c. III, s. 465

¹²İbni Haldun, Tarihü'lbnü Haldun, Beyrut 1971, c. III, s. 70

¹³Kevin Alan Brook, "Hazar- Bizans İlişkileri", Türkler, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, c. II, s. 475

¹⁴ Bizans İmparator Justinianus I (685-695) ve Konstantinos (741-775) Hazar prensesleri ile evlendiler. Konstantinos'un Hazar prensesi Çiçek'ten doğan oğlu imparator Leon IV (775-780) tarihte Hazar Leon olarak tanınmıştı. Bizans imparatorları çoğu zaman kendi iç ve dış meselelerinde Hazarlar'ın yardımını sağlamaya çalıştılar. Togan, age, s. 57; Brook, agm, s. 475; Kafesoğlu, age, s. 159; "Hazarlar", Büyük Larousse, Milliyet Yayınları, c. X, s. 5143; L. N. Gumilev, Hazar Çevresinde Bin Yıl, trc: D. Ahsen Batur, İstanbul 1993, s. 212; Jacques Platiqorsky-Jacques Sapır, Hazar İmparatorluğu (VII-XI. Yüzyıllar), çev: Hande Güreli, Bilgi Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2007, s. 11

¹⁵A. A. Vasiliev, Bizans İmparatorluğu Tarihi, trc: Arif Müfid Mansel, Maarif Matbaası, Ankara 1943, c. I, s. 298; Togan, age, s. 57; Kafesoğlu, age, s. 159

¹⁶Kuzgun, age, s. 58

geçti. Bu amaçla 83 (702) yılında Azerbaycan ve Ermeniyeye valiliğine kardeşi Muhammed b. Mervan'ı¹⁷ tayin etti. Muhammed, öncelikle isyan eden Ermeniyeye halkına karşı yoğun bir mücadele vererek onları mağlup etti ve Ermeniyeye bölgesini kontrol altına aldı¹⁸.

Bu dönemde Ermeniyeye'nin öncelikle kontrol altına alınması önemliydi. Çünkü Ermeniyeye bölgesi Hazar ülkesine fethedilen orduların bir üssü halindeydi. Bu nedenle Kafkasya'ya yapılan seferlerin komutanlığı Ermeniyeye valilerine veriliyordu. 705 yılında Abdülmelik b. Mervan'ın ölmesiyle halife olan Velid b. Abdülmelik döneminde Emevî devleti sınırları bir hayli genişledi. İspanya, Horasan, Maveraünnehir ve Anadolu'daki kalıcı fetihlerin başlangıcı bu dönemde gerçekleşmeye başladı. Bu ilerlemede hiç şüphesiz Halife Velid'in siyasi ve askeri başarısının önemi çoktu. Çünkü Velid'in politikada gayet başarılı bir siyaset uygulaymış, halkın refahı için her türlü yatırımı yapmıştı¹⁹.

Velid zamanında Kafkaslar önemli bir mücadele alanı olmuştur. Bu sırada Kafkasların kuzeyinde bulunan Hazar devleti Müslümanların en kudretli rakibi durumunda idi. Hazarlar ile Müslümanlar arasında sarp Kafkas dağlarının bulunması ve Hazarların sağlam bir orduya sahip olmaları sebebiyle Müslümanlar bu cephede pek ilerleyemiyorlardı. Nitekim 707 yılından itibaren Mesleme b. Abdülmelik²⁰ komutasındaki İslam kuvvetleri hemen her yıl Hazarlara karşı sefere çıkıyor ve fakat Derbend'i geçemiyorlardı. Mesleme, Müslümanların çekilmesinden sonra Hazarların hücumlarını durdurmak için Derbend'i tahkim ederek buraya mancınıklar yerleştirdi²¹.

Halife Velid 705 yılında, Derbend'i almak için seçilmiş 40.000 askerle Mesleme b. Abdülmelik'i Hazarlar üzerine gönderdi²². Hazar hakani Derbend kalesinde 3000 kişiyi bırakıp, kendisi başkente gitmişti. Mesleme, Nahçıvan'a

---

¹⁷ Muhammed b. Mervan b. Hakem el-Emevî, kahraman, azimli ve kararlı bir şahıstı. Ermeniyeye ve Azerbaycan'ın kuzeyinde birçok fetihler yaptı. Fakat bunlar, kardeşi Abdülmelik'in onu kıskanmasına sebep oldu. Yıldız, c. II, s. 566; İbni Haldun, c. III, s. 70-73; Gumilev, age, s. 212

¹⁸ Belazuri, age, 294; Halife, age, s. 349; Gregory Abû'lFarac (Bar Hebraeus), Abû'lFarac Tarihi, trc: Ömer Rıza Doğrul, TTK, Ankara 1987, c. I, s. 189; René Grousset, Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi, çev.: Sosi Dolanoğlu, Aras Yayınları, İstanbul 2005, s. 297; George A. Bournoutain, Ermeni Tarihi, Trc.: Ender Abadoğlu-Ohannes Kılıçdağı, Aras Yayınları, İstanbul 2011, s. 82

¹⁹ Hasan İbrahim Hasan, İslam Tarihi, c. I, s. 381; Gumilev, age, s. 302

²⁰ Mehmet Azimli, "Mesleme b. Abdülmelik ve Fütuhâtı", Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Diyarbakır 2000, c. II, s. 85-104; Mesleme b. Abdülmelik, Abdülmelik b. Mervan'ın en kahraman oğluydu. İstanbul'a üçüncü seferi o yaptı ve birçok Bizans kalesini fethetti. Annesinin cariye oluşu, onun halife oluşunu engelleyen bir kusur sayıldı. Çünkü Ümeyye oğulları ilk devirlerinde ülkeyi ancak hür kadınlardan olan çocuklarıyla idare etmişlerdi. Yıldız, c. II, s. 566

²¹ Kuzgun, age, s. 58; Yıldız, c. II, s. 389

²² İbn Kesîr, El Bidaye ve'n-Nihaye, trc: Mehmet Keskin, Çağrı Yayınları, İstanbul 1994, c. IX, s. 537; "Hazarlar", Büyük Larousse, c. X, s. 5143

yakın olan Culasehrini alıp, Lahıcan ve Şirvan'a doğru ilerleyip buraları da fethetti²³.

95 (713/714) yılında Hazarlara karşı harekete geçen MeslemeŞervân, Cümrân, Berrân ve Sûl şehirlerini fethederek Derbend'e kadar ilerledi ve bazı şehir ve kasabaları almayı başardı. Mesleme, Derbent'i almanın ne kadar zor olduğunun farkındaydı ve ümidini keserek geri dönmek istiyordu. Ancak gece vaktinde kaleden bir şahıs Mesleme'nin yanına geldi ve ona "*Sen bana gerektiği kadar para verirsen, ben seni gizli yeraltı geçidinden kaleye götürebilirim, bu geçidi benden başka kimse bilmez*" dedi²⁴. Bazı kaynaklarda ise Mesleme'nin yanına gelen bir adamın "kendine ve aile fertlerine eman verilmesi" şartıyla, şehre girmek için ona yol göstereceğini teklif ettiği belirtilir²⁵.

Mesleme buna razı oldu, maiyetindeki 6000 kadar adamla beraber şahsın gösterdiği kalenin kuzey tarafındaki yeraltı geçidinden kaleye girdiler. Onlar o kadar sessizce içeri girdiler ki Hazar garnizonu hiçbir şeyin farkına varamadı. Gece yarısında savaş başladı. Hazarlar sabaha kadar ümitsizce kendi ailelerini ve canlarını korumaya çalıştı. Ancak sabaha doğru Müslümanlar kaleye hâkim oldu. Yol gösteren o şahıs cömertçe mükâfatlandırdı. Mesleme, Derbend'in tekrar Hazarların eline geçmemesi için kaleyi yıktırdı.

Abdülaziz b. Hâtim b. en-Nu'man el-Bahili'yi Azerbaycan ve Ermeniyenin valisi tayin edip kendisi Şam'a döndü. Mesleme'nin bölgeden ayrılmasından istifade eden Hazarlar tekrar Derbend'e dönerek Ermeniyeye ve Azerbaycan halkını rahatsız etmeye devam etti. Bu vilayetlerin şikâyeti üzerine Mesleme 40.000 kişilik orduyla tekrar Derbend'e döndü ve şehri tekrar ele geçirdi. Şehrin duvarlarını onarıp orada 5000 askeri bıraktı ve geri döndü²⁶. Bu yıllarda Arap ordularıyla Bizans ordularının çarpışmalarından Hazarlarla mücadele yeterince kuvvetsevk edemiyorlardı. Zaten Hazar-Bizans ittifakı nedeniyle Araplar her iki cephe de istenilen sonucun elde edemiyorlardı²⁷.

Mesleme b. Abdülmelik'in 99 (717-718) yılında İstanbul'un muhasarasına gitmesi üzerine Hazarlar Ermeniyeye ve Azerbaycan üzerine saldırdılar. Bu saldırılarda bölge yağmalandı ve Müslüman halkı katliama maruz kaldı²⁸. Abdülaziz b. Hâtim bunlara karşılık verse de, saldırıları durdurmayı başaramadı. Nihayet Hazarların Ermeniyeye ve Azerbaycan'a akın yaparak çok miktarda Müslüman'ı esir almaları ve katletmeleri üzerine Ömer b. Abdülaziz (717-720), Hatim b. Nu'man el-Bahilli komutasındaki bir orduyu Hazarlara karşı gönderdi. Hatim, Hazarları mağlup etti. Halife'nin bu seferi tertip etmesindeki gaye bir

²³İbn Kesîr, c. IX, s.537; Mahmut Şakir, İslam Tarihi, trc: Ferit Aydın, Kahraman Yayınları, İstanbul 1993, c. III, s. 300; Kuzgun, age, s. 58

²⁴ Murat Eldarov, İslamiyet'in Hazarlar Arasında Yayılması, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Kayseri 2006, s. 40

²⁵ Halife, age, s. 367-368; Taşağıl, agm, s.118

²⁶İbn Kesîr, c. IX, s. 537

²⁷ M.İ Artamanov, Hazar Tarihi, çev: Ahsen Batur, Selenga Yayınları, İstanbul 2004, s.273; Kuzgun, age, s. 58

²⁸Kuzgun, age, s. 58; Taşağıl, agm, s.114

fetihten ziyade Hazarlara gözdağı vererek bu gibi akınların tekerrürünü önlemektir²⁹.

2. Sübeyt en-Nehrani'nin Valiliği

Yezid b. Abdülmelik (720-724) halife olunca Sübeyt en-Nahrânî'yi Azerbaycan ve Ermeniyeye valisi olarak atadı. Sübeyt,104 (722-723) yılında ordunun başında Hazar ülkesine girdi³⁰. Bunun üzerine Hazarlar çok sayıda asker topladı. Bunlara Kıpçak ve diğer Türk boyları da yardım ettiler. Müslümanları "Merc-i Hicâre" denilen yerde karşıladılar. Şiddetli bir kış mevsiminde meydana gelen savaşta pek çok Müslüman öldürüldü. Hazar Türkleri Müslümanların bütün ağırlıklarına el koydular. Hezimete uğrayan Müslümanlar Şam'a, Yezid b. Abdülmelik'in yanına geldiler. Aralarında Sübeyt en-Nehrânî de vardı. Yezid bunları azarladı. Bunun üzerine Sübeyt en-Nehrânî şöyle karşılık verdi: "Ey Müminlerin emiri! Bunlarda bizim kabahatimiz yok. Düşmanla karşılaşmaktan korkup çekinmedik. Süvariler ve yayalar savaşa tutuştular. Kılıcım ve mızrağım kırılıncaya kadar savaştım. Ancak Allah dilediğini yapar"³¹.

3. Cerrâh b. Abdullah'ın Ermeniyeye Valiliği ve Belencer'in Fethi

Merc-i Hicare savaşı sonrasındaki gelişmeler üzerine Halife Yezid b. Abdülmelik Cerrâh b. Abdullah el-Hakemi'yi³² Ermeniyeye ve Azerbaycan valiliğine atadı³³ ve Hazarlar ile mücadeleye memur etti³⁴. Berda'a da karargâh kuran Cerrâh, orada biraz istirahat etti, sonra Hazar üzerine yürüyerek Kürr nehrini geçti. Bu dağda oturan bazı kimselerin Hazar melikine kendi gelişini ihbar ettiklerini işitti. Hemen tellalı halk arasında dolaştırarak şöyle nida etmesini istedi: "Komutan Cerrâh burada birkaç gün kalacaktır, bolca yemek yapın." Orada bulunan Hazar melikinin adamı durumu hemen Hazar melikine ilettiler ve acele ile hareket etmelerini istedi³⁵. Fakat gece olunca Cerrâh hemen hareket emri verdi. Cebrî yürüyüşle Derbend şehirlerine vardılar. Hazarlar bundan habersizdi. Cerrâh bölgeye girerek dört bir yana yağma ve baskın için serriyeler gönderdi³⁶.

Cerrâh, 21.000 askerle Derbend'e yakın olan Mehrevan'a gidip, orayı yağmaladı, 15000 koyun ve sığırı ele geçirdi, ayrıca üç kişiyi de esir alıp geri geldi. Bunun haberini alan Hazar Hakanının oğlu Narcil 10000 askerle Mehrevan'a geldi. İki ordu karşı karşıya geldiler. Cerrâh kendi askerlerine söyle dedi. "Ey Müslümanlar şimdi size Haktan başka kimse yardım etmez. Şimdi siz ona dayanın ve öyle bilin ki sizden her kim ölürse cennet bulur ve eğer zafer bulursa namdar

²⁹Halife, age, s. 408; Yıldız, c. II, s. 403; Taşağıl, age, s.118

³⁰Belâzuri,age, s. 294

³¹ Halife, age, s. 393; İbnü'l Esir, c. V, s. 95; Taşağıl, agm, s.118

³² Cerrah b. Abdullah b. el-Hikemî, Hazar ülkesine yaptığı çetin savaşlarda bir çok zafer elde etmiş olmasına rağmen, daha çok Bizans topraklarındaki harekâtıyla şöhret kazandı. Yıldız, c. II, s. 566

³³Belâzuri,age, s. 294; Halife, age, s. 403; İbnü'l Esir, c. V, s. 116

³⁴Belâzuri,age, s. 294; Halife, age, s. 408

³⁵Ebû Cafer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, Tarihü'l Umme ve'l Mülük, Sebât Basımevi, Konya 1974, c. III, s. 410; İbnü'l Esir, c. V, s. 95

³⁶İbnü'l Esir, c.V, s. 95; İbni Haldun, c.III, s. 105

olur ve ganimet alır”. Müslümanlar da şevkle tekbir getirerek savaşa başladılar. Müslümanlar Hazarları mağlup ettiler ve çok sayıda ganimet aldılar³⁷.

Rân nehri kıyısında meydana gelen savaşta Hazarlar yenilgiye uğramaktan kurtulamadılar. Pek çoğu öldürüldü, pek çoğu da esir alındı. Müslümanlar onların bütün ağırlıklarını alarak “Husayn” diye tanınan bir kaleye geldiler. Buranın halkıyla da bir miktar mal karşılığında sulh yapıp onlara eman verdiler. Sonra Yorgo denilen şehre gelip altı ay kadar kaldılar. Burada bazı savaşlar yaptılar, daha sonra bunlara emân verdiler³⁸.

Cerrâhdaha sonra Bergu şehrine sefer düzenledi ve orda 6 gün savaştı. Bergu halkı da barış istemek zorunda kaldı. Bergu şehrini alıp Belencer’e geldi. Belencer meşhur bir kaleydi. Belencer ahali Müslümanların kaleye girmesini engellemek için üç yüz kadar “acel” (kaleyi savunmaya yarayan dönmeli alet) temin edip bunları bir birlerine sıkıca bağladılar. Bu aletler Müslümanları iyiden iyiye yıldırılmıştı. Bunların verdiği zararı görünce otuz kadar adam ölümü göze alarak yekvücut haline hücumla geçtiler, aletlere doğru yürüdüler. Bu otuz kadar Müslüman ok yağmuruna tutulduysa da geri dönmediler. Sonunda bu aletlere ulaşip iplerini kestiler, hepsi birbirine bağlı olduğundan çözülüp aşağı indiler, böylece diğer Müslümanlar da saldırıya geçtiler³⁹.

Sonunda Cerrâh, Hazarları gafil avlayarak onları mağlup etti, birçok şehir ve kalelerin yanı sıra, 23 Ağustos 722 Cuma günü Hazarların en önemli şehirlerinden birisi olan Belencer’i ele geçirdi⁴⁰. Müslümanlar kaleyi ele geçirip içinde bulunan şeyleri ganimet olarak aldılar. Her bir süvari yaklaşık üç yüz dinar almıştı. Paranın toplam miktarı otuz küsur bin dinar idi⁴¹.

Bu arada Müslümanlar, Belencer melikinın oğlunu, kızını ve taallukatının hepsini esir aldılar. Cerrâh onları kendi malı ile satın alıp Belencer melikinın ardınca gönderdi⁴². Meliki yanına getirterek ailesini, mallarını ve kaleyi iade etti, sonra bu meliki orada olup biteni kendisine haber verecek bir casus olarak bıraktı⁴³.

Ele geçirilen Belencer halkı, onları şehirlerinden alarak Hizânrustakına (köy-çiftlik) yerleştirilmesi şartıyla Cerrâh’a sulhu teklif ettiler. O da, bunu kabul ederek onları göçtürdü. Sonra o, Yez’urustakına gitti ve burada birkaç gün kaldı. Bunun üzerine buranın halkı, ona kendilerini Filerustakına yerleştirilmesi şartıyla sulh teklif ettiler⁴⁴. Cerrâh, Belencer’den ayrılarak Semender geldi. Cerrâh bunlarla

³⁷Taberî, c. III, s. 411; Michael Kumosko, “Araplar ve Hazarlar”, çev: A. Cemal Köprülü, Türkiyat Mecmuası, c. III, İstanbul1935, s.154-155; “Hazarlar”, Büyük Larousse, c. X, s. 5143

³⁸İbnü’l Esir, c. V, s. 95

³⁹ Halife, age, s. 408; Yıldız, c. II, s. 416-417

⁴⁰ Halife, age, s. 408; Taberî, age, c. III, s. 411; İbnKesîr, c. IX, s. 380; Abû’lFarac, c. I, s. 195; İbniHaldun, c. III, s. 105; Yıldız, c. II, s. 416-417

⁴¹ Halife, age, s. 408; İbnü’l Esir, c. V, s. 96; Kuzgun, age, s. 59

⁴² Halife, age, s. 408; Kuzgun, age, s. 59

⁴³Belâzuri, age, s. 295; İbnü’l Esir, c. V, s. 96; Taberî, c. III, s. 411, Kumosko, agm, s.154-155

⁴⁴Belâzuri, age, s. 295; Halife, age, s. 394-395

haraç vermeleri kaydıyla anlaşma yaptı. Daha sonra bu ülkede bulunanlar toplanarak Müslümanların geçeceği yolları tuttular⁴⁵.

Bu esnada Belencer melikinden mektup geldi. Belencer meliki kendine yaptığı iyiliğe karşılık iyilik yapmak istediğini söylemekteydi. “*Sen benim ehlimi, ailemi, malımı ve mülkümü geri verdin. Şimdi haberin olsun ki Hazarlar ve dağlık bölgedeki melikler anlaşmayı bozdular ve ittifak kurup bütün yolları ve derbendlerituttular*”. Bu mektup üzerine Cerrâh geri dönerek RüstâkMellî’ye (Kes) geldi. Bu sırada kış bastırdı. Müslümanlar orada ikamet etmeğe karar verdiler. Cerrâh, yaptığı fetihleri ve Hazarların kendilerine karşı ordu topladığını Yezid b. Abdülmelik’e bildirerek yardım istedi. Yezid asker göndereceğini vaat etti. Cerrâh yardımı bekliyordu, ancak bahar gelince Yezid’in öldüğünü haber aldı⁴⁶.

Hazarlar, 105 (723/724) yılında Câbân Türklerinden oluşan büyük bir orduyla Ermeniyeye’ye akın yaptılar. Bunun üzerine hazırlıklı olan Cerrâh, onlara doğru yürüdü⁴⁷. İki taraf, Ramazan ayında el-Kerrve er-Ress arasında yer alan Elzem diye bilinen yerde karşılaşarak günlerce savaştılar. Sonunda Hazarlar mağlup oldu ve çekilmeye mecbur kaldı⁴⁸. Cerrâh, 106 (724/725) yılında Ermeniyeye üzerine yürüdü, daha sonra tekrar Hazar topraklarına girdi ve başarılı seferlerde bulundu. Bunun üzerine el-Lân halkı, onunla sulh yaptı ve ona cizye ve haraç ödediler⁴⁹.

Hişâm b. Abdülmelik(724-743) zamanında en çetin mücadelelerin geçtiği cephe yine Hazar cephesi olmuştur. Halife II. Yezid tarafından Ermeniyeye valiliğine tayin edilmiş olan Cerrâh b. Abdullah’a yardımcı kuvvetler göndererek Hazarlara karşı sefere çıkmasını emretti. Cerrâh komutasındaki birlikleri Hazar ülkesine çeşitli yönlerden sevk ederek Hazarları yıpratmak istiyordu. Fakat bu sefer daha önceki mağlubiyetlerden ders almış olan Hazar hakani, hazırlıklı olup komşu hükümdarlardan yardım almıştı. İslam birliklerini dağınık halde yakalamaları üzerine onları mağlup etmek zor olmadı⁵⁰.

Bu mağlubiyet üzerine 107 (725/726) yılında Hişâm, b. Abdülmelik, Cerrâh b. Abdullah’ı, Ermeniyeye ve Azerbaycan valiliğinden azlederek yerine kardeşi Mesleme b. Abdülmelik’i getirdi. Mesleme, Saîd b. Amr el-Haraşîkomutasında öncü kuvvetlerini harekete geçirdi. Arkasından ana kuvvetlerle Berda’a üzerinden Derbend’e geldi ve burasını zapt ederek buraya kuvvetli bir garnizon yerleştirdi⁵¹. Hâris b. AmrTâî’ idaresindeki birlikler Rüstak bölgesini ve el-Kerr bölgesindeki Hoşdân adında bir kasabayı fethetti⁵².

108 (726/727) yılında Hakan’ın oğlu Martîk b. Hakan Azerbaycan’a saldırı düzenleyerek Versan şehrini kuşattı ve burayı mancınıklarla dövdü. Bir yıl sonra

⁴⁵Belâzuri, age, s. 295; İbnü’l Esir, c. V, s. 96; Taberî, c. III, s. 411, Kumosko, agm, s.154-155

⁴⁶Taberî, c. III, s. 411, İbnü’l Esir, c. V, s. 96; Kumosko, agm, s.154-155

⁴⁷Belâzuri, age, s. 295

⁴⁸ Halife, age, s. 396

⁴⁹Belâzuri, age, s. 295; Halife, age, s. 402; Yıldız, c. II, s. 416-417

⁵⁰ Yıldız, c. II, s. 421

⁵¹ Muhammed el-Hudarı, El Devletü’l Emeviyye, Maarife, Beyrut 1995, s. 386; Kuzgun, age, s. 59; Yıldız, c. II, s. 421

⁵²Belâzuri, age, s. 294; Halife, age, s. 403; İbnü’l Esir, c. V, s. 116; Hudarı, age, s. 386

Hazar ordusuyla Mesleme komutasındaki kuvvetler arasında meydana gelen savaş yaklaşık olarak bir ay boyunca sürdü. Şiddetli bir yağmurun yağmasından dolayı bu mücadele kaynaklarda Çamur vakası olarak zikredilmektedir. Bu savaşta Hazar Hakanı hezimete uğradı. Savaştan sonra Meslemeyere Hâris b. Amrbirakarak Şam'a döndü⁵³. 111 (729-730) tarihinde Hazarlar Azerbaycan'a kadar ilerlemiş ancak Hâris b. Amr bunları karşılayarak hezimete uğratmıştır⁵⁴.

111 (729-730) yılında halife Hişâm, kardeşi Mesleme'nin yerine yeniden Cerrâh b. Abdullah'ı Ermeniyeye Azerbaycan valiliğine getirdi. Cerrâh, Hazar ülkesine Tiflis üzerinden girdi. Belencer önlerine gelen Cerrâh, Hazar başkenti Beyda'ya kadar ilerledi ve şehrin bazı kısımlarını ele geçirdi. Ancak kışın yaklaşması üzerine düşman toprağında kalmanın tehlikeli neticeler doğuracağını düşünerek Azerbaycan'a çekildi⁵⁵.

Erdebil Yenilgisi ve Cerrâh b. Abdullah'ın Şehit Edilmesi

Cerrâh b. Abdullah karşısında ağır bir yenilgi alan Hazarlar, Lân⁵⁶ şehrinde toplandılar. Hazar Hakanı civar vilayete mektuplar yazarak herkesi Müslümanlara karşı savaşımaya çağırdı. Kısa zaman içerisinde 300.000 kişilik ordu oluşturuldu. Cerrâh'ın geri çekilmesinden istifade eden Hazarlar, Hakan'ın oğlu Narcil'in komutasındaki büyük bir orduyla Ermeniyeye topraklarına girdiler. Müslümanlara karşı saldırmaya başladılar. Her tarafı yağmalayıp ağır asker ile her nerede Müslüman askerlerden buldu ise kılıçtan geçirdiler. Sonra Hakan'ın oğlu buradan giderek Erdebil halkını kuşattı⁵⁷.

Cerrâh, Şamlılardan topladığı askerlerle, 112 (730) yılında Erdebil halkını kuşatmakta olan Hakan'ın oğlu üzerine yürüdü. Müslümanların askerleri Hazarlarınkinden çok azdı. Hazarların 300.000 Müslümanların ise 20.000 askeri vardı. Azerbaycan Meliki Merdanşah Cerrâh'a, Müslümanların askerlerinin Hazarlarınkine göre çok az olduğunu ve bu nedenle Şam'dan yardım gelene kadar Seylam dağında beklemesini söyledi. Bunun üzerine Cerrâh da ona: "Ben Hak Tealaya sığınırım" dedi. Merdanşah ise "ama benim ömrüm küfür içinde geçti eğer Müslüman olup şehit olursam günahlarım affedilip cennete girebilir miyim diye sordu". Cerrâh da: "girersin" dedi. Merdanşah Müslüman olup savaşımaya başladı. Hazarlar Müslümanlar karşısında savaşı kazandılar. Başta Cerrâh olmak üzere ordusunun büyük bir kısmı savaş meydanında (Merc-i Erdebil) canlarını verdiler⁵⁸. Cerrâh'ın hanımları ve çocukları esir edildi⁵⁹.

⁵³İbnü'l Esir, c. V, s. 129; Halife, age, s. 408

⁵⁴İbnü'l Esir, c. V, s. 132; Hudaî, age, s.386; Yıldız, c. II, s. 421

⁵⁵Taberî, c. III, s. 412; Kuzgun, age, s. 58; Yıldız, c. II, s. 421; Taşağıl, agm, s.114

⁵⁶Lân (Alan), Türkistan'da yaşayan Aryanileri oluşturan, İran zümresine mensup bir ırktır. Aryanileri oluşturan diğer unsurlar, İran zümresine mensup Harezmi ve Suğd'dur. Togan, age, s. 23-35; Ayrıca ayrıntılı bilgi için bkz. Mesudî, age, s. 156-157

⁵⁷ Halife, age, s. 407; Taberî, c. III, s. 411, Kumosko, agm, s.154-155

⁵⁸Belâzuri, age, s. 295; İbnü'l Esir, c. V, s. 134; Taberî, c. III, s. 411, Kumosko, agm, s.154-155; Hudaî, age, s. 386; Platiqorsky-Sapir, age, s. 11; Kuzgun, age, s. 59; Kumosko, agm, s.154-155; "Hazarlar", Büyük Larousse, c. X, s. 5143

⁵⁹ Halife, age, s. 408; Taberî, c. III, s. 411; İbnü'l Esir, c. III, s. 111; Hudaî, age, s. 387; Şakir, III, s. 359; Kuzgun, age, s. 59

Hazarlar Müslümanları öyle kırdılar ki o 20.000 kişiden ancak 100 kadar kişi kurtuldu. Onlar da Şam'a gelip Hişâm b. Abdülmelik'e haber verdiler. Hişâm, Cerrah b. Abdülmelik için çok ağladı. Erdebil yenilgisi üzerine Hazarlar, Azerbaycan'ı ele geçirdiler ve orduları her tarafa yayıldı. Hatta onlar Musul civarına kadar ulaştılar⁶⁰.

4. Saîd b. Amr el-Haraşî'nin Faaliyetleri

Hazar tehlikesinin gittikçe artması üzerine Halife Hişâm, daha önceki yıllarda bu cephede savaşmış olan Saîd b. Amr el-Haraşî'yi büyük bir orduyla Ermeniyeye gönderdi. Saîd b. Amr'a Hazarlarla mücadele etmek için 30 bin seçme savaşçı ve masraflar için de 100 dirhem verdi. Haraşî, Sübeyt el Nehranî adlı komutanın idaresi altındaki bir birliği Hazarlar üzerine öncü kuvvet olarak sevk etti⁶¹. Haraşî yola çıkıp her uğradığı şehri ayaklandırıp başına toplamağa çalıştı, cihadı arzu edenler Saîd'in birliklerine katıldı. Erzen şehrine varıncaya kadar bu şekilde hareket etti. Erzen şehrine varınca kendisini Cerrâh'ın arkadaşlarından bir grup ağlayarak karşıladı. Bunları yanına aldı. Bu şekilde Cerrâh'ın arkadaşlarından karşılaştığını yanına aldı ve Ahlât'a geldi. Burası fethi zor bir yerdi. Ahlat ve çevresindeki ordularla savaşıp burasını fethetti⁶².

Bu şekilde Müslüman orduları gördüğü her kaleyi ele geçirip oradan mallarını alıp kız ve erkeklerini de esir ettiler. Saîd b. Amr buradan ayrılıp Berzea'ya varıncaya kadar önüne gelen kaleleri tek tek fethetti ve Berzea'da konakladı. Burada kendi askerlerini mal ve esirlere rağbet etmeyip düşmanlara karşı savaşmaya çağırdı. Ondan sonra malı ve esirleri bulursunuz dedi ve Beylekan şehrine geçti. Hazarların elinde olan Müslümanların esirlerini kurtarmaya başladı. Çünkü Hazarlar birkaç yerde binlerce Müslüman esirleri tutmuştu⁶³.

Bu sırada Hazar Hakanın oğlu Narcil Azerbaycan'da Versân (Rusab) şehrini kuşatmış, baskın ve yağma yapıyordu. Haraşî, Narcil'in orayı ele geçirmesinden korkarak bir arkadaşını gizlice Versân halkına gönderip gelmek üzere olduğunu bildirdi ve biraz daha direnmelerini istedi. Ancak elçi yolda Hazarlara rastladı, Hazarlar onu yakalayıp nereden gelip nereye gittiğini sordular. Elçi doğru bir şekilde nereye gitmekte olduğunu anlattı. Hazarlar ona: *"Eğer bizim dediğimizi yaparsan sana iyilik ederiz ve serbest bırakırız, eğer yapmazsan öldürürüz"* dediler. Elçi: *"Ne istiyorsunuz?"* diye sorunca da: *"Versân halkına diyeceksin ki, size yardım gelmeyecek ve sizi bu zor durumdan kurtaracak biri de gelmeyecek. Sonra, ülkeyi bize teslim etmelerini söyleyeceksin"*. Elçi bunu kabul ederek şehre yaklaşıp kendini işitebilecekleri bir yere gelip durarak onlara şöyle seslendi: *"Beni tanyor musunuz?"* Şehirdekiler: *"Evet sen falancasın"* diye karşılık verdiler. Bunun üzerine: *"Öyleyse dinleyin; Haraşî çok sayıda askerle falan yere geldi. Kendisi gelinceye kadar şehri korumanızı ve mukavemet etmenizi istiyor. İki gün içerisinde kendi size ulaşacaktır"* dedi⁶⁴.

⁶⁰ Halife, age, s. 408; Taberî, c. III, s. 411; Hudarî, age, s. 387; Kuzgun, age, s. 59

⁶¹ Halife, age, s. 409; Taberî, c. III, s. 414; İbnü'l Esir, c. V, s. 134; Şakir, III, s. 359; Yıldız, c. II, s. 422

⁶² Taberî, c. III, s. 414; İbnü'l Esir, c. V, s. 135; İbniHaldun, c. III, s. 111; Hudarî, age, s. 387

⁶³ Taberî, c. III, s. 414; İbnü'l Esir, c. V, s. 135

⁶⁴ Taberî, c. III, s. 415; İbnü'l Esir, c. V, s. 135

Hazarlar bunun üzerine bu adamı katlederek Versân şehrinde ayrıldılar. Haraşî askerleriyle oraya ulaşınca şehrin etrafında kimselerin olmadığını gördü. Hazarları bulmak için Erdebîl'e doğru hareket etti⁶⁵. Hazarlar oradan da ayrılıp Bâcervân'a gitmişlerdi. Haraşî'ye beyaz atlı süvari gelip: "Ey Emir! Cihat etmek ve ganimet ele geçirmek ister misin?" diye sorunca da: "İşte on bin kişilik Hazar askeri, yanlarında da beş bin kadar Müslüman esir var. Onlar arasında Cerrâhın kızı ve yakınları da var. Buraya dört fersah uzakta bir yerde konaklamışlar" şeklinde konuştu⁶⁶.

Bunun üzerine Saîd b. Amr, Hazar dilini bilen İbrahim b. Asim'i dört bin askerle oraya casusluğa gönderdi. İbrahim Hazarların elbiselerini giyip oraya vardı. Orada Cerrâh'ın kızına yapılan işkenceleri gördü ve Saîd b. Amr'a anlattı⁶⁷. Haraşî geceleyin hareket emri verdi. Gün ışmadan, onlar uykuda iken buldukları yere geldi. Arkadaşlarını dört yöne taksim ederek şafak sökerken saldırıya geçtiler. Hemen harekete geçen 4000 kişilik ordu sabaha doğru yaklaşık 10.000 kişiyi Hazarlardan kılıçtan geçirdi ve ancak birkaç kişi kurtulabildi. Onlar gelip Hakanın oğluna haber verdiler. Müslümanlar orda çok büyük ganimet ele geçirdiler ve aralarında Cerrâh'ın ailesinin de bulunduğu esirleri kurtardılar⁶⁸. Haraşî, Hazarlar elindeki esirleri Bâcervân'a götürdü⁶⁹.

Haraşî'nin Hazar askerlerine yaptıklarını hükümdarlarının oğlu öğrenince askerlerini kınayıp zemmederek onları acizlik ve güçsüzlükle itham etti. Bunlar birbirlerini teşvik ederek meliklerinin oğluna ordu toplayıp Haraşî ile yeniden savaşmayı teklif ettiler. Azerbaycan yörelerinden topladıkları askerle epeyce kalabalık bir sayıya ulaştılar. Haraşî de onlar üzerine yürüdü. Berzend denilen yerde iki ordu karşılaştı. Çok büyük bir savaş oldu. İlk hamlede Müslüman askerleri kaçmaya başlamıştı. Bunu gören Saîd, Müslüman askerlere; "Nerede sizin gayretiniz bu kadar kâfirden kaçamaz mısınız?" diye haykırmaya başladı. Müslümanlar yine gayrete gelip hamle yaptılar. Bu sırada Hazarların yanında bulunan Müslüman esirler de yardım istiyorlar, dua ediyorlardı. Müslümanlar o anda birbirlerini teşvik ettiler. Müslümanların galibiyetleri iyice kesinleşince Hazarlar geri dönüp kaçtılar⁷⁰.

Müslümanlar bunları Aras nehrine kadar izlediler. Onların mallarını alarak geri döndüler ve ellerindeki 4000 esiri serbest bırakarak Bâcervân'a götürdüler. Hazar hükümdarının oğlu Narcili daha sonra kendisine katılan 100.000 askerle tekrar Haraşî'nin üzerine yürüdü. Beylekân denilen yerde mola verdi. Durumu öğrenen Haraşî de 50.000 kişi ile onlar tarafına yürüdü. İki ordu Beylekân'da karşılaştı. Haraşî'nin talimatı üzerine Müslümanlar tek vücut halinde Hazarlara saldırıp onları dağıttılar. Hatta bir ara Saîd b. Amr neredeyse Narcili attan indirip öldürüyorlardı, ancak bunu gören Hazarlar ona yardıma yetişti ve Saîd'in elinden kurtardılar. Müslüman askerlerin savaş taktiği Hazarları korkutuyordu ve şaşırtıyordu. Hazarlar büyük bir mukavemet gösterdilerse de Müslümanlar,

⁶⁵Belâzuri,age, s. 295

⁶⁶ Halife, age, s. 409; İbnü'l Esir, c.V, s. 135; Taberî, c. III, s.417

⁶⁷Taberî, c. III, s.417

⁶⁸ Halife, s. 409; Taberî, c. III, s.417; İbnü'l Esir, c.V, s. 135;

⁶⁹ Halife, age, s. 409; Taberî,c.III, s.417;İbnü'l Esir, c. V, s. 135; İbniHaldun,c.III,s. 112

⁷⁰ Halife,age, s. 409; Taberî, c. III, s. 417

Hazarlara ağır bir darbe vurdular ve onları bozguna uğrattılar. Bu savaşta öldürülenlerden daha fazlası nehirde boğularak öldü⁷¹.

Bu savaşta diğer kazanılan savaşlardaki gibi bol miktarda ganimet toplandı. Haraşî ganimetleri toplayıp Bâcervân'da taksim etti. Taberî, elli bin kişiden her birine 1700 filüri hisse düştüğünü belirtmektedir. Haraşî, ganimetin beşte birini Hişâm b. Abdülmelik'e gönderdi ve feth ettiği yerler hakkında bilgi verdi. Hişâm da Haraşî'ye teşekkür mektubu yolladı. Haraşî daha sonra Bâcervân'da bulunduğu sırada Hişâm'ın kendisini yanına çağırın mektubunu aldı⁷².

Saîd b. Amr zamanında bölgedeki İslâm ordusu önemli bir taarruz gücüne ulaştı. Cerrâh'tan sonra zayıflayan Arap nüfuzu artık artmaya başlamıştı. Yukarıda geçtiği gibi bu başarılarla Saîd'in uyguladığı savaş taktikleri önemli bir yer tutmaktaydı. Nitekim Saîd, seferlerde Hazarların beklemediği bir anda harekete geçiyor ve savaşı kazanıyordu. Netice olarak onun seferleri Kafkas ötesinin tekrar ele geçirilmesi ve esir olan Müslümanların da kurtarılma operasyonu olarak adlandırılabilir⁷³.

5. Mesleme b. Abdülmelik'in Ermeniyeye ve Azerbaycan'da İkinci Valilik Dönemi

113 (731-732) yılında Hişâm, Sa'id el-Hareşî'ye yazdığı bir mektupta Mesleme b. Abdülmelik'i Ermeniyeye ve Azerbaycan'a vali olarak atadığını ve ona itaat etmesini belirtti⁷⁴. Saîd, emre itaat gereği savaşı durdurdu ve Mesleme'yi bekledi⁷⁵. Mesleme b. Abdülmelik bölgeye gelinceye kadar Hazarlarla yapılan çarpışmalar bitmişti. Mesleme bölgeye geldikten sonra Şirvan bölgesindeki Hizan (Hayzak) kalesine kuşattı. Bölge halkını kendisine itaate çağırdı, ancak onların itaate yanaşmamaları üzerine onlarla mücadele etti. Muhasaranın uzaması ve sıkıntı çekmeleri üzerine Mesleme ile anlaşılabilir. Mesleme, şehrin kalesinin yıkılmasını emretti. Daha sonra kendilerine eman verilmesine rağmen sözlerine bağlı kalmadılar. Bunun üzerine Mesleme, onları kılıçtan geçirdi⁷⁶.

Mesleme, ardından Cibâl emirleriyle de haraçlarını vermeleri şartıyla anlaşma yaptı. Şervânşah, Lîrânşah, Taberserânşah, Filânşah, Cerşânşah ve Maskat emirleri ona başvurdular⁷⁷. Daha sonra Derbendşehrine yöneldi ve muhasara etti. Şehri ele geçirmek için önce taş, sonra da taş şekline soktuğu demirleri attırdı ancak bunlar fayda vermedi. Bunun üzerine Mesleme, orada inek ve koyunlar kestirdi. Bunların işlik dolu sakatatlarını ve hiltit ağacının zamkını kaleye giden

⁷¹Taberî, c. III, s. 417; İbnü'l Esir, c. V, s. 136; Hudarî, age, s. 387; Kuzgun, age, s. 59

⁷²Taberî, c. III, s. 417; İbnü'l Esir, c. V, s. 136

⁷³İbnü'l Esir, c. V, s. 136; Hudarî, age, s. 387; Abdülkerim Özaydın, "Türklerin İslâmiyet'i Kabulü", Genel Türk Tarihi, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, c. II, s. 625

⁷⁴ Meseleme b. Abdülmelik ile Saîd el-Harraşî arasında ciddi tartışmaların olduğu görülmektedir. Bkz. Halife, age, s. 410-411; Taberî, c. III, s. 418-419; Ya'kûbî, II, s. 317; Belâzürî, s. 295-296; İbn A'sem, IV, s. 280-281

⁷⁵Halife, age, s. 344; Ya'kûbî, II, s. 317; Belâzürî, age, s. 295-296; İbn A'sem el-Kûffî, Ebû Muhammed Ahmed, el-Fütûh, c. IV- VIII, Beyrut 1986, c. IV, s.280-281; Taberî, c. III, s. 418

⁷⁶Halife, age, s. 410-411; Taberî, c. III, s. 419

⁷⁷Belâzuri, age, s. 296; Hâlîfe, s. 411; İbn A'sem, IV, s. 283; İbnü'l Esir, c. V, s. 145

sulara akıttı. Bunun sonucu olarak onların suları bir gecede kurtlandı. Bunun üzerine Hazarlar kaçtılar ve kaleyi boşattılar⁷⁸.

Yürüyüşüne devam eden Mesleme Belencer'e kadar ilerledi. Mesleme'nin bölgede ilerlemesini ve topraklarını ele geçirdiğini öğrenen Hazar Hakanı, Mesleme'ye karşı büyük bir ordu topladı. Mesleme, Hazarların büyük bir ordu ile üzerine hareket ettiğini öğrenince, savaşıp savaşmama konusunda askerleriyle istişare etti. Askerler, onunla birlikte olduklarını, öldüklerinde şehit olacaklarını, kaldıklarında ise istedikleri fethi ulaşılabileceklerini belirttiler⁷⁹.

Mervân b. Muhammed'in ordunun sağ kanadına kumanda ettiği savaşta şiddetli çarpışmalar meydana geldi⁸⁰. Bu arada Hazarlardan birinin İslam'a girdiğini söylemesi üzerine, ondan Hakan'ın bulunduğu yer öğrenildi. Mesleme, daha önce Ermeniyeye valiliği ile buralarda mücadele etmiş olan Sübeyt en-Nahrânî'yi çağırdı⁸¹. Mesleme, ona seçeceği 1.000 kişiyle birlikte Hakan'ı öldürdüğü veya esir getirdiği takdirde kendisine büyük bir mükâfat vereceğini belirtti. Nahrânî, seçtiği 1.000 kadar süvari ile Hakan'a gece saldırdı. Hakan ölmedi, fakat ordusu ne yapacağını şaşırılmış vaziyette dağıldı⁸².

Bir süre sonra Mesleme, Hazar Hakan'ının karşı taarruza geçeceğini öğrenince, Derbend'e çekildi⁸³. Onun geri çekilmesi ve merkezdeki aleyhine çevrilen bazı entrikalar, Ermeniyeye valiliğinden alınmasına neden oldu⁸⁴. Derbend şehrine gelindiğinde Mesleme, yerine Mervân'ı bırakarak Şam'a döndü⁸⁵. Hazarlar, Mesleme'nin Şam'a gittiğini öğrenir öğrenmez, önceki yerlerine geri döndüler. Bu haber, vekâleten görevini sürdürmekte olan Mervân'a ulaştı. Mervân, derhal askerlerini toplayarak onlara durumu arz etti. Askerin desteğini arkasına alan Mervân, 40.000 civarında olan ordusu ile Belencer'e, oradan da Hazarların ülkesine yürüdü. Mervân, Hazarlara karşı başarılı bir mücadele verdi. Kışı Derbend şehrinde geçirdi. Bahar gelindiğinde, Hişam, Ermeniyeye valisi Mesleme'nin gidişatından hoşlanmıyor ve bölgeye daha güçlü akınlar yapacak birini düşünüyordu. İşte bu yüzden Mesleme'yi valilikten azledip yerine Mervân'ı atadı⁸⁶.

Bazı kaynaklarda ise Mesleme'nin azlinde Mervân b. Muhammed'in rolü olduğu, Mervân'ın Mesleme'nin ordusunda bulunduğu sırada Halife Hişam ile görüşmesi gösterilmektedir. Buna göre, Mervân, Hazarlarla yapılan savaşlar sırasında Ermeniyeye'de Mesleme'nin ordusunda yer alıyordu. Mesleme savaştan avdet edince Mervân, Hişam'ın huzuruna çıkmıştı. Hişam geliş sebebini sorunca Mervân: "Söylemeğe sıkılıyorum... Ayrıca o yükü benden başka çeken de yok!" demiş, bunun üzerine aralarında şu konuşma geçmiştir⁸⁷.

⁷⁸Belâzuri, age, s. 296; Taberî, c. III, s. 419-420; Hudaî, age, s. 387

⁷⁹İbn A'sem, c. IV, s. 283; Taberî, c. III, s. 419; Hudaî, age, s. 387

⁸⁰Belâzuri, age, s. 296

⁸¹İbn A'sem, c. IV, s. 285

⁸²İbn A'sem, c. IV, s. 287; Taberî, c. III, s. 419; Abû'lFarac, c. I, s. 195

⁸³Kuzgun, age, s. 59

⁸⁴Hudaî, age, s. 387; Yıldız, c. II, s. 422

⁸⁵Halife, age, s. 344; İbn A'sem, IV, s. 288

⁸⁶Belâzurî, s. 297; İbn A'sem, c. IV, s. 288-289

⁸⁷İbnü'l Esir, c. V, s. 148

Hişâm: “Nedir o?” deyince Mervan: “Hazarların İslam topraklarına girip Cerrâh’i ve başka Müslümanları öldürmeleri Müslümanları zayıflatmıştır. Sonra Müminlerin emiri kardeşi Mesleme b. Abdümelik’i göndermiştir. And olsun Mesleme Hazar topraklarının en aşağılarına adım atabilmiş, fazla içerilere gidememiştir. Üstelik onların çok sayıda olduklarını görünce hoşlanmış, onlara savaş ilan etmiş ve kendisi bundan sonra üç ay yerinden ayrılmamıştır. Bu arada Hazarlar savaş için hazırlanıp toplandılar. Dahası, Mesleme ülkelerine girdiğinde onlara üstün gelme gibi bir kaygısı yoktu, tek düşündüğü barış idi. Bana savaş için izin ver de bu utancı üzerimden kaldırayım ve düşmandan intikam alayım⁸⁸”.

Bunun üzerine Hişâm: “Sana izin veriyorum” dedi. Mervan: “Bana yirmi bin savaşıyı gönderebilir misin?” deyince Hişâm: “Evet göndereceği” dedi. Mervan: “Konuştuklarımız aramızda kalacak, kimseye bahsetmeyeceksin” dedi. Bunun üzerine Hişâm onu Ermeniyeye ve Azerbaycan’a vali tayin etti⁸⁹. Aslında Mesleme ile Mervân arasında bu cephede meydana gelen savaşlar süresince herhangi bir anlaşmazlık çıkmadı. Aksine Hazarlar ile yapılan savaşlarda Mervân büyük bir yararlılık göstermiş ve sürekli Mesleme’ye tabi olmuştur. Durum böyle olmakla birlikte Emeviler döneminde vali ve komutanlar gibi üst düzey yetkililer birbirlerini kıskanmış ve birbirleriyle mücadele etmişlerdir. Yukarıdaki durum da kıskançlıktan kaynaklanmış olabilir⁹⁰.

6. Mervân b. Muhammed’in Ermeniyeye ve Azerbaycan valiliği

Mervan, Hişâm’a veda edip vali olarak Ermeniyeye hareket etti. Hişâm arkasından Şam, Irak ve Cezire’den topladığı, gönüllülerle sayıları 200.000 bulan kuvveti gönderdi⁹¹. Mervân, ilk iş olarak Berza’a ile Tiflis arasında “Kisal” şehrini kurdu. Ardından 117 (735) yılında Ermeniyeye bölgesine iki ordu gönderdi. Bu ordulardan biri el-Lân şehrine yöneldi⁹².

Mervân “Lân” halkı ile savaşmak niyetinde olduğunu izhar ederek bunların ülkesine yöneldi. Hazar meliki buna yanaşarak sulh anlaşması yapacak birini Mervân’a gönderdi. Mervân hazırlıklarını tamamlayıncaya kadar bu elçiye yanında tuttu. Hazarlar hakkında ağır konuşarak savaş ilan etti, daha sonra Hazar elçisinin uzak yoldan gitmesini sağlamak amacıyla yanına birini katarak gönderdi. Kendisi de en yakın yoldan Hazarlara doğru yürüdü. Hazar elçisi tam varmıştı ki, Mervân askerleriyle görüldü. Elçi, Mervân’ın harp ilan ettiğini ve çok sayıda asker ile geldiğini haber verdi. Hazar meliki arkadaşlarıyla istişare etti. Arkadaşları: “Bu adam sen orduyu toplayıncaya kadar yapacağını yapar. Bu halde karşısına çıkacak olursan da seni rahatlıkla hezimete uğratar. En uygunu ülkenin en uzak tarafına çekilmek ve onu yapacağıyla baş başa bırakmaktır” dediler. Hazar meliki

⁸⁸İbnü’l Esir, c. V, s. 148

⁸⁹İbnü’l Esir, c. V, s. 149

⁹⁰ Ali Aksu, Emevi Devleti’nin Yıkılışı, Kitabevi, İstanbul 2007, s. 63

⁹¹İbn A’sem, c. IV, s. 289; Taberî, c. III, s. 421; İbnü’l Esir, c. V, s. 149; İbniHaldun, c. III, s. 114; Hudarî, age, s. 542

⁹²Belâzurî, age, s. 297; Halife, age, s. 415

arkadaşlarının görüşüne uyarak söyledikleri tarafa doğru çekildi ve Mervân Lân şehrindeki üç kaleyi fethetti⁹³.

Mervân b. Muhammed'in gönderdiği diğer ordu ise 117 (735) yılında Tûmanşah'in üzerine yürüdü. Bunun üzerine Tûmanşah, Mervân'ın şartlarını kabul ederek teslim oldu. Sonra, Mervân onu Hişâm b. Abdülmelik'in yanına gönderdi. Hişâm'da onu tekrar Mervân'a gönderdi. Böylece Mervân onu ülkesine geri gönderdi⁹⁴. 735-736 yıllarında bazı önemli şehirleri ele geçirdi. Mervân b. Muhammed'in valiliği sırasında yaptığı seferlerden en önemlisi 737 yılında cereyan etmişti. Senelerden beri devam eden İslam-Hazar mücadelesinden İslâm orduları birçok galibiyetler kazanmış iseler de Hazarlar'a bir türlü kesin darbeyi indirememişlerdi. Müslümanların ufak bir ihmali, Hazarların mukabil bir hücumla geçmeleri için kâfi geliyordu⁹⁵.

119 (737) yılında Marvân, Ermeniye'de Sâihe savaşına katıldı. O, Lânkapısından girdi ve Lân topraklarını bir ucundan diğer ucuna kadar kat ederek, oradan Hazar ülkesine geçti⁹⁶. Bundan sonra Mervân, Hazar topraklarında bulunan Sakâlibe (Slavlar) üzerine saldırdı; onlardan 20.000 aileyi esir aldı; onları Hâhit'a yerleştirdi. Sonradan onlar, emirlerini öldürdüler ve kaçtılar. Bunun üzerine Mervân onlara yetişti ve kendilerini öldürdü⁹⁷.

Bu sırada Mervân'ın ordusu 150.000 kişiden oluşmaktaydı. Bu askerler Hazar meliki Hanuka'nın bulunduğu Sind şehrine ulaştı. Şaşkına dönen ve Mervân'ın birliklerine karşı koyamayan Hazar askerleri İdil ırmağının doğusuna geçti. İdil ırmağının ötesine çekilen Hazar Hakanı, Tarhan komutasında 4.000 kişilik seçme birliği Müslüman askerlerin idil ırmağını aşmalarını önlemek amacıyla görevlendirdi. Ancak tulumlarla ordusunu nehrin karşısına geçiren Mervân Hazar kuvvetlerini yok etti ve ele geçirilen Tarhan öldürüldü⁹⁸. Yapılan savaşta Müslümanlar galip oldu. Hazar ordusu 10.000 ölü ve 7 bin esir vererek ağır bir yenilgi aldı. Müslümanlar hayatta kalanları esir ettiler ve bol ganimet ele geçirdiler⁹⁹. Sonra, Belencer ve Semender'den geçerek Hakan'ın ikamet etmekte olduğu el-Beyzâ' şehrine geldi ve Hakan buradan kaçtı¹⁰⁰.

Bu haber Hakana ulaştınca çok üzüldü. Artık Hakanın elinden bir şey gelmiyordu. Mervân'a adam gönderip anlaşma yapmak istedi. Hakan ona; "*Şimdi gayet muradına erdin. Bari başka ne dersin ki ben onu edeyim. Ta gönlün hoş ola*" dedi. Mervân da Hakan'dan İslamiyet'i kabul etmesini istedi, yoksa öldüreceğim ve hükümdarlığımı da başka birisine bırakacağını deyip tehdit etti. Hakan üç gün

⁹³ Halife, age, s. 415; Belâzurî, age, s. 297; İbn A'sem, c. IV, s. 287; İbnü'l Esir, c. V, s. 149; Hudarî, age, s. 387; Kuzgun, age, s. 59

⁹⁴ Halife, age, s. 415; İbnü'l Esir, c.V, s. 186

⁹⁵ Hakkı Dursun Yıldız, İslâmiyet ve Türkler, Kamer Yayınları, İstanbul 2000, s.51

⁹⁶ Halife, age, s. 417

⁹⁷ Belâzurî, age, s. 297

⁹⁸ Taberî, c. III, s. 421; "Hazarlar", Büyük Larousse, c. X, s. 5143

⁹⁹ İbn A'sem, c. IV, s. 290; Taberî, c. III, s.421-422; Taşağıl, agm, s.118; "Hazarlar", Büyük Larousse, c. X, s. 5143

¹⁰⁰ Belâzurî, age, s. 297; İbn A'sem, c. IV, s. 290-291; Halife, age, s. 417; Yıldız, c. II, s. 422

bekleyip sonra Mervân'dan kendine İslamiyet'i anlatacak bir kişiyi göndermesini istedi¹⁰¹.

Bu konuda bir başka rivayete göre ise bu sıralarda Hazar hakanı avlanırken Müslümanlar tarafından ele geçirilmiş ve Müslüman olmaya zorlanmıştır. Hazar Hakanı Hanuka Han'ın Müslüman olduğunu ilân etmesi de bölgede İslam'ın kökleşmesine yardımcı olmuştur. Nitekim Belâzurî'deki şu kayıt bu görüşü destekler mahiyettedir: “*Hazarların başkanları, Mervân'ın kalabalık bir orduyla ülkelerine geldiğini haber alınca, korktu ve endişeye kapıldı. Mervân ona yaklaşınca bir elçi gönderdi ve onu İslamiyet'i kabule, aksi takdirde savaşaacağını bildirdi. Bunun üzerine Hazar Hakanı İslamiyet'i kabul ettiğini, kendisine İslam'ı anlatacak birisini göndermesini istedi. Mervân, Ona birisini gönderdi; o da Müslüman olduğunu açıkça gösterdi. Bundan sonra Mervân, Onunla kendi ülkesinde hükümdar olması ve istediği İslam âlimlerinin İtil şehrinde insanlara İslam'ı anlatması şartıyla bir antlaşma yaptı ve Hazar ülkesini terk etti.*”¹⁰²

Böylece Hazar Hakanı İslam'ı anlatmak üzere gönderilen âlimlerin huzurunda İslam'ı kabul ettiğini açıkladı¹⁰³. İmzalanan antlaşmaya göre İtil'de iki fakih kalacak ve Hazarlara İslamiyet'i öğretecekti. Mervân bunun üzerine İtil bölgesinde yaşayan insanlara ve Hazarlara İslam'ı öğretmek üzere Nuh b. Saîd el-Esedî ile Abdurrahman b. Fulan el-Havlanî adında iki İslam alimini gönderdi. Bu ikisi Hakana İslâmiyet'i anlatmaya başladılar. Hakan, “*Şarap ve domuz etini helal ederseniz İslamiyet'i kabul edeceğim*” dedi.

Bunun üzerine, Nuh b. Saîd, Hazar Hakanına: “*İslam'da haram olan bir şeyi helal, helal olan bir şeyi de haram kılmak diye bir şey yoktur. Eğer Müslüman olursa, artık O'nun ölü hayvan ve domuz eti yemesi, kan ve şarap içmesi haramdır. Allah'ın adı anılmadan kesilen hayvanın etini de yemek yasaktır*”¹⁰⁴ dedi. Hakan Müslüman âliminin bu tavrı karşısında “*siz gerçekten samimi bir Müslümansınız*” demekten kendini alamamıştır. Mervân da Hazar Hakanının sadakatine güvenerek İtil'e dönmesine izin verdi¹⁰⁵.

Mervân, Hakanın başkentine dönüp tahtına tekrar oturmasına kadar bekledi ve onu kardeşi olarak ilan etti. Daha sonra da büyük miktarda ganimet ve savaş esiriyle Kafkas ötesine döndü. Hazarlı esirler Samur ile Sabram arasına, Burtaslarsa¹⁰⁶ Kahetya'ya iskân edilmişlerdi. Burtaslarkısa süre sonra isyan ettiler ve başlarına vekil olarak bırakılan emiri öldürerek topraklarına kaçmaya başladılarsa da yolda kendilerine yetişen Mervân tarafından kılıçtan geçirildiler¹⁰⁷.

¹⁰¹ Belâzurî, age, s. 297; İbn A'sem, c. IV, s. 290-291; Taberî, c. III, s. 422

¹⁰² Belâzurî, age, s. 297; İbn A'sem, c. IV, s. 290-291; Taberî, c. III, s. 421-422; Nesimi Yazıcı, İlk Türk İslam Devletleri Tarihi, TDV, Ankara 2001, s. 35; Mustafa Demirci, “*Abbasiler ile Hazarlar Arasındaki İlişkiler (VIII-IX. Y.Y)*”, Tarih Peşinde, 2011, sayı: V, s. 114

¹⁰³ Togan, age, s. 58; “*Hazarlar*”, Büyük Larousse, c. X, s. 5143

¹⁰⁴ Nuh b. Saîd el-Esedî Yahudiler tarafından hunharca öldürülmüştür. Gumilev, age, s. 75

¹⁰⁵ Taberî, c. III, s. 421-422; Kuzgun, age, s. 59; Taşağıl, agm, s. 118

¹⁰⁶ Burtaslar, Hazar ülkesi ile Bulgar ülkesi arasında bulunan Burtas nehrinin adıyla anılan ve bu nehir boyunca yaşayan bir Türk kabilesidir. Mesudî, age, s. 141

¹⁰⁷ A. Zeki Velid, Togan, “*Hazarlar*”, MEB, İstanbul 1969, s. 399, Artamonov, age, s. 299; Yazıcı, age, s. 35

Hazar Hakanlığının İslâmiyet'i kabul etmesi aynı zamanda Hazar Devletinin İslâm Halifeliğine bağlanması demek olacaktır. Ancak Hazar ülkesi Emevilerin fethettikleri diğer ülkelere benzemiyordu. Emevilerin Hazarları itaat altında tutabilmeleri için büyük bir orduyu hazır bulundurmak gerekiyordu. Mervân bunu yapacak durumda değildi, Çünkü Hazar topraklarının fethi henüz muvakkat bir şekilde gerçekleştirilmiştir. Mervân'ın seferi, Emevilerin Hazarlara karşı düzenlediği son büyük askeri hareketti. Hazarlar Emevilerin bölgede kalıcı ve yeterli kuvvet bulduramaması sayesinde kurtulmuştur. Bu arada bazı kaynaklarda Mervân'ın ölümünden sonra Hazar Hakanın İslamiyet'i terk edip, eski dinine döndüğü söylenmektedir¹⁰⁸.

Kuzey Dağıstan'ın Fethedilmesi

Ermeniyeye valisi Mervân, Hazar Hakan'ının İslamiyet'i kabul etmesinden sonra 121 (738/39) yılında es-Serîr¹⁰⁹ üzerine yürüdü. Derbend'i ele geçirdi. Mücadelesine devam ederek kış mevsimini Kesâkdenilen yerde geçirdi. İlkbahar geldiğinde Mervân, es-Serîr bölgesine ulaştı. Veddân kalesini ele geçirdi. Burada Melikü's-Serîr ile anlaşma yaptı. Buna göre; Serîremiri, her yıl 1000 kölegönderecek ve 100.000 mudd¹¹⁰ hububatı da Derbend (Bâb) anbarlarına taşıyacaktı¹¹¹. Mervân, ardından, Hüsnü'l-Amîk denilen başka bir kaleyi daha idaresi altına aldı¹¹².

Mervân, es-Serîr'i ele geçirdikten sonra oradan ayrılarak Tûman topraklarına girdi ve oranın emiri ile sulh yaptı. Tûman halkından her yıl 100 köle, 1000 adet hayvan ve 1.000¹¹³ mudd hububatı Derbend şehrine taşımaları şartıyla anlaşma yaptı¹¹⁴. Sonra oradan ayrılarak Zirikerân¹¹⁵ topraklarına girdi. Buranın kralı da elli köle ve 100.000¹¹⁶ hububatını her yıl Derbendanbarlara konulması şartıyla anlaşta¹¹⁷. Sonra Humrin'e geldi. Fakat buranın kralı onunla sulh yapmak istemedi. Bunun üzerine o, Humrin kalelerinden birini bir ay müddetle kuşattı ve Humrin ülkesini tahrip etti. Sonra Humrin kralı, ona sulh teklif etti. O da bunu kabul etti. Onlara yapılan anlaşmada; bir seferde verilmek ve bir daha istenmemek

¹⁰⁸ Kuzgun, age, s. 126; Yazıcı, age, s. 62; Taşağıl, agm, s. 119; "Hazarlar", Büyük Larousse, c. X, s. 5143

¹⁰⁹ Serîrler (Avar) hakkında bilgi için bkz. Mesudî, age, s. 155-156

¹¹⁰ Şam ve Mısır'da on dokuz sâ'a denk gelen bir ölçü birimidir.

¹¹¹ Halife, age, s. 420; Taberî, c. III, s. 423; İbnü'l Esir, c. V, s. 149; Belâzurî, age, s. 298; İbn A'sem, c. IV, s. 294; Halife, age, s. 420; Belâzurî, 1000 müddü, 20.000 müd olarak vermektedir. Belâzurî, age, s. 298

¹¹² Halife, age, s. 420; İbn A'sem, c. IV, s. 292

¹¹³ Belâzurî, 20.000 mudd olarak vermektedir. Belâzurî, age, s. 298

¹¹⁴ Belâzurî, age, s. 298; İbn A'sem, c. IV, s. 294; İbnü'l Esir, c. V, s. 149; İbnü'l Esir, c. V, s. 149; Şakir, III, s. 367

¹¹⁵ Zirikerân, zırhçı veya zırh yapan kişi demektir. Mesudî, age, s. 155

¹¹⁶ Belâzurî, 10.000 mudd olarak vermektedir. Belâzurî, age, s. 298

¹¹⁷ Belâzurî, age, s. 298; Halife, age, s. 420; İbnü'l Esir, c. V, s. 149

şartıyla 500 köle verilmesi ile 30.000mudd hububatın da Derbendanbarına her yıl konulması şart koşuldu¹¹⁸.

Mervân buradan sonra Şendân'a gelince burayı barış yoluyla fethetti. Buranın emirinin bir defada ve bir daha istememek üzere 100 köle vermesi ve her yıl Derbend'tekianbara 5.000mudd hububat getirmesi şartıyla anlaştı¹¹⁹. Suğdân'a geçerek orasını sulh yoluyla ele geçirdi. Taberseerânşah ve Tiranşah ile her yıl 10.000 bin mudd hububatı Derbend'e kadar getirmeleri şartıyla anlaşma yaptı¹²⁰. Fîlânşah ile de bir anlaşma yaptı. Ancak onlara diğerlerine yaptığı gibi herhangi bir yük yükledi. Buna gerekçesi ise, Fîlânşah emirinin cömertliği ve yaptıklarının Mervân tarafından beğenilmesi gösterilmektedir¹²¹.

Mervân b. Abdülmelik, fetih hareketlerine olanca hızıyla devam etti. Fîlânşah ile anlaştıktan sonra Lekz melikinin kalesine yakın bir yerde konakladı¹²². Kalenin emiri Mervân ile anlaşmaya yanaşmadı. Hatta Lekzmeliki yardım istemek amacıyla Hazar melikine gitmek için yola çıktı. Emiri yolda bir çoban kim olduğunu bilmeden onu okla öldürdü. Bunun üzerine Lekz halkı Mervân'laher yıl 20.000 hububatı Derbendşehrine getirmesi şartıyla anlaşma yaptı. Mervân oraya Haşrem es-Sülemiyibir amil tayin etti¹²³. Buradan sonra deniz kenarında bulunanŞirvân kalesine yürüdü. Kale halkı isteyerek boyun eğdiler ve her yıl 10.000 mudd hububatınDerbend'e getirilmesi şartıyla anlaşma yaptı¹²⁴.

121 (738) yılında Mervân Gûmik'e gitti. Orada bulunan kral, kaçarak Hıyâzec denilen kaleye sığındı. Mervân onun üzerine yürüdü. Kuşatma yaz ve kış mevsimlerinde sürdü. Kral muhasaranın uzaması üzerine 1000 kişilik cizye vergisi ve 100.000 mudd ödemek şartıyla Mervân ile anlaştı. Mervân ardından Erzubutrân'a yürüyerek oranın emiri ile anlaşma yaptı. Böylece Mervân, Ermenistan'dan Taberistan'a kadar Hazar denizi kıyısında bulunan bütün bölgelerle anlaşma yaptı¹²⁵.

Hazar ülkesinden sonra yapılan bu seferlere bölge halkı tarafından farklı tepkiler gösterilmekteydi. Bu kabilelerin nüfusu azdı. Bazıları vergi vermek şartıyla savaştan uzak durdular. Bazıları ise az da olsa Mervân'a karşı mücadele ettiler. Oysa Mervân'ın ordusu dağlı kabilelerinkinden kat kat güçlüydü. Zaten Kafkasya'nın en güçlü olan Hazar ordusunu bitiren Mervân, Kafkas kabileleri üzerine rahat seferler yapıyordu. Mervân belki de Hazarlardan önce dağlı kabilelere karşı seferler düzenleyebilirdi ancak bu seferler kolay olmazdı. Artık bunlara yardım edecek Hazar ordusu yoktu. Kafkasların güvenebileceği yerler ancak dağlardı. Halkın büyük ordulara karşı sığınabileceği dağlar olsa da buna da uzun zaman dayanamadı¹²⁶.

¹¹⁸ Halife, age, s. 420; Taberî,c. III, s. 423; İbnü'l Esir, c.V, s. 149; İbn A'sem, c. IV, s. 294; Belâzurî, age, s. 298

¹¹⁹ Belâzurî, age, s. 298; İbnü'l Esir, c. V, s. 149; Halife, age, s. 420

¹²⁰ Belâzurî, age, s. 298; Halife, age, s. 420

¹²¹ Belâzurî, age, s. 298; Halife, age, s. 420

¹²² İbnü'l Esir, c. V, s. 149

¹²³ Belâzurî, age, s. 298; İbn A'sem, c. IV, s. 294; Taberî, c. III, s. 424

¹²⁴ Belâzurî, age, s. 298; İbn A'sem, c. IV, s. 294

¹²⁵ Halife,age, s. 420; İbnü'l Esir, c. V, s. 149; Aksu, age, s. 69

¹²⁶ Eldarov, age, s. 48

Mervân, Hişâm döneminde olduğu gibi Velid döneminde de Ermeniyeye ve Azerbaycan bölgelerindeki fetih hareketlerini sürdürdü¹²⁷. Halife Velid b. Yezid, 127 (744/45) yılında öldüğünde Mervân b. Muhammed, ed-Dûdâniye üzerine sefer yapmaktaydı. Bu sırada Velid'in öldürülmesi haberi ona ulaşınca, Ermeniyeye'den ayrılarak Şam üzerine yürümek için harekete geçti ve hilafet mücadelesine girişti. Bu mücadele neticesinde Mervân b. Muhammed (744-750) Emevi halifeliğini ele geçirdi ve Emevilerin son halifesi oldu¹²⁸.

Mervân, Ermeniyeye'den ayrılınca Asım b. Abdullah b. Yezid el-Hilâlî'yi yerine vekil bıraktı¹²⁹. Sonra, Dahhak b. Kays ve Abdullah b. Müslim'i görevlendirdi. Müslim ölünce o, İshak b. Müslim'i Ermeniyeye ve Azerbaycan valisi olarak atadı. İshak buradan ayrıldı. Bunun üzerine, Berza'a halkı Müsâfir b. Buceyr'i vali seçti. Bu Emevilerin bölgedeki son valisi oldu¹³⁰.

Mervân'ın Hazarlara karşı yaptığı seferler sonucunda Hazarlar Araplar için bir tehlike olmaktan çıktı. Ancak Emeviler'in, başka bölgelerdeki savaşlar ve iç isyanlar nedeniyle bölgede sürekli ordu bulunduramaması Hazar devletinin çıkarına oldu. Böylece zor dönemler geçiren Hazarlar yıkılmaktan kurtuldu. Bununla birlikte Mervân'ın hilafet döneminde ciddi karışıklıklar meydana geldiğinden dolayı kısa süre sonra Emevi Devleti yıkıldı.

Hazarların dört halife ve Emeviler dönemindeki Müslüman Arap saldırılarına karşı gösterdiği direniş dünya tarihi açısından ciddi sonuçlar doğurmuştur. Genel görüşe göre eğer Araplar bu engeli aşıp Kafkas dağlarını geçselerdi İslamiyet Doğu Avrupa cihetinden de yayılacak ve tarihin seyri farklı olacaktı. Zira adı geçen dönemde bölgede Türklerden başka Araplara direnecek siyasi bir teşekkül bulunmuyordu. Ayrıca sosyo-kültürel gelişimini tamamlamayan Doğu Avrupa'da İslam medeniyetinin gelişmesinin daha hızlı olacağı çoğu tarihçi tarafından kabul edilmektedir¹³¹. Bu arada ilk Rus devletinin her şeyini Hazarlara borçlu olduğunu yazmaya cüret ettiği için Stalin tarafından araştırmalarına son vermeye zorlanan Rus tarihçi Artamonov, Hazarların "*Bizans imparatorluğu ve Arap halifeliği ile kıyaslanabilecek, iktidara gelmiş ilk Doğu Avrupa feodal devleti*" olduğunu belirtir¹³².

SONUC

Hazar devletinin bağımsızlığını kazanarak gelişmeye başladığı dönem, İslamiyet'in de gelişme ve yayılma devrine rastladığından, VIII. yüzyılın ortalarından itibaren Hazarlarla Müslüman Araplar karşı karşıya gelmeye başlamışlar ve Hazarın yükselme devrinde bu iki millet birbirleri ile savaşmışlardır. Bu açıdan Hazarlar'ın tarihinde Emevilerle olan mücadele geniş ve önemli bir yer tutar. Hazar ülkesine ilk büyük Arap taarruzu Halife Osman zamanında yapıldı ve Selman b. Rebia kumandasındaki Arap kuvvetleri Derbend'i aşarak Hazar Başkenti

¹²⁷Taberî, c. III, s. 428; Aksu, age, s. 69

¹²⁸Belâzurî, age, s. 299; Halife, age, s. 446

¹²⁹Taberî, c. III, s. 435

¹³⁰Halife, age, s. 489; Taberî, c. III, s. 455

¹³¹Blook, agm, s. 475-480; Aratmanov, age, s. 298; Kumosko, agm, s. 135

¹³²Platiqorsky-Sapır, age, s. 11

Belencer'e kadar sokuldu. Fakat kısa bir süre sonra Hazarlar bunları püskürtüp, Ermeniye bölgesine girdiler. VII. yüzyılın ikinci yarısında Kafkas halkları ile göreceli bir istikrar ortamı oluşturuldu. Velid b. Abdülmelik'in halife olmasıyla Hazarlara yönelik mücadele yoğun bir şekilde yeniden başladı. Mesleme b. Abdülmelik kumandasındaki Emeviorduları 714 yılında Derbend'i ele geçirdi. Fakat onun İstanbul'u kuşatmak için bu bölgeden ayrılmasıyla (717) Hazarlar tekrar hücumla geçtiler ve Arap kuvvetleri geri çekilmek zorunda kaldı. Hazarlar Azerbaycan'ın büyük bir kısmını ele geçirdi. 722 yılında Ermeniye valisi Cerrâh b. Abdullah Hazar topraklarında büyük başarılar kazandı ise de 730 yılında Hazarların hücumu neticesinde burada tutunamayarak Azerbaycan'dan çekilmek zorunda kaldı. Emevilerin Hazarlar'a karşı en büyük zaferi 737 yılında Azerbaycan valisi Mervân b. Muhammed tarafından gerçekleştirildi. Bu sırada Arap hücumları karşısında zor duruma düşen Hazar Hakanı barış istemek zorunda kaldı. Başarılı bir komutan olan Mervân, Ermenistan'dan Dağıstan'ın kuzeyine kadar olan toprakları idaresi altına aldı. Ancak genel olarak bakıldığında Hazarlar ile yapılan mücadelelerde Müslümanlar galip gelmesine rağmen toprak elde edememişler ancak esir ve ganimetle yetinmişlerdir. Hazarlar ile Müslüman Araplar arasında yaklaşık yarım asır yoğun olarak devam eden şiddetli savaşlarda her iki taraf da esaslı bir sonuç alamamış, bu durum her iki tarafında kayıplarının daha da artmasına neden olmuştur.

KAYNAKÇA

- A. A. Vasiliev**, Bizans İmparatorluğu Tarihi, trc: Arif Müfid Mansel, Maarif Matbaası, Ankara 1943, c.I
- A. Zeki Velid, Togan**, "Hazarlar", MEB, İA, C.V, İst. 1969
- A. Zeki Velidi Togan**, Umumi Türk Tarihine Giriş, Enderun Yayınları, İstanbul 1981
- Abdulkerim Özaydın**, "Türklerin İslâmiyet'i Kabulü", Genel Türk Tarihi, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, c. II
- Ahmet Taşağıl**, "Hazarlar", TDV, C. XVII. İstanbul 1997
- Ali Aksu**, Emevi Devleti'nin Yıkılışı, Kitabevi, İstanbul 2007
- Belâzurî**, Fütûhu'l-Büldân, çev: Musrafa Fayda, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1987
- Ebû Cafer Muhammed b. Cerîr et-Taberî**, Tarihü'l-Umemve'l-Mülük, Sebât Basimevi, Konya 1974, c. III
- George A. Bournoutain**, Ermeni Tarihi, trc.: Ender Abadoğlu-Ohannes Kılıçdağı, Aras Yayınları, İstanbul 2011
- Gregory Abû'IFarac** (Bar Hebraeus), Abû'IFarac Tarihi, trc: Ömer Rıza Doğrul, TTK, Ankara 1987, c. I
- Hakkı Dursun Yıldız (edit)**, Emeviler, DGBİT, Esra Yayınları, Ankara 1994, c. II
- Hakkı Dursun Yıldız**, İslâmiyet ve Türkler, Kemer Yayınları, İstanbul 2000

- Halifeb. Hayyât**, Halifeb. Hayyât Tarihi, çev: Abdulhalık Bakır, Bizim Büro Basımevi, Ankara 2001
- Hasan İbrahim Hasan**, İslam Tarihi, trc: İsmail Yiğit-Sadrettin Gümüş, Kayıhan Yayınları, İstanbul 1987, c. I
- Hazarlar**”, Büyük Larousse, Milliyet Yayınları, c. X
- İbn A’sem el-Kûfî**, Ebû Muhammed Ahmed, el-Fütûh, c. IV, Beyrut 1986
- İbn Hurdazbih**, Yollar ve Ülkeler Kitabı, trc: Murat Ağarı, Kitabevi, İstanbul 2008
- İbn Kesîr**, El Bidaye Ve'n-Nihaye, trc: Mehmet Keskin, Çağrı Yayınları, İstanbul 1994, c. IX
- İbni Haldun**, Tarihülbnu Haldun, Beyrut 1971, c. III
- İbnü'l-Esir**, El-Kâmil fî't-Târih, nşr: Ahmet Ağırakça, İstanbul 1991, c. III
- İbrahim Kafesoğlu**, Türk Milli Kültürü, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1996
- İrfan Aycan**, Saltanat’a Giden Yolda Muaviye b. Ebî Süfyan, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 1990
- Jacques Platiqorsky-Jacques Sapır**, Hazar İmparatorluğu (VII-XI. Yüzyıllar), çev: Hande Güreli, Bilgi Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2007
- Kevin Alan Blook**, “Hazar- Bizans İlişkileri”, Türkler, Yeni Türkiye Yayınları Ankara 2002, c. II
- L. N. Gumilev**, Eski Ruslar ve Büyük Bozkır Halkları, trc. Ahsen Batur, İstanbul 2003
- L. N. Gumilev**, Hazar Çevresinde Bin Yıl, trc: D. Ahsen Batur, İstanbul 1993
- M. İ Artamanov**, Hazar Tarihi, çev: Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2004
- Mahmut Şakir**, İslam Tarihi, trc: Ferit Aydın, Kahraman Yayınları, İstanbul 1993, c. III
- Mehmet Azimli**, “Mesleme b. Abdülmelik ve Fütuhâtı”, Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Diyarbakır 2000, c. II (s.85-104)
- Mehmet Çog**, “Emeviler ve Abbasiler Dönemi Hazar-Arap İlişkileri”, Türkoloji Araştırmaları, Ankara 2007 Ankara 2007, c. II (150-160)
- Mesudî**, Murûc ez-Zeheb, trc: D. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2011
- Michael Kumosko**, “Araplar ve Hazarlar”, çev: A. Cemal Köprülü, Türkiyat Mecmuası, İstanbul 1935, c. III
- Muhammed el-Hudarî**, ed-Devletü'l-Emeviyye, Maarife, Beyrut 1995
- Murat Eldarov**, İslamiyet’in Hazarlar Arasında Yayılması, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Kayseri 2006
- Mustafa Demirci**, “Abbasiler ile Hazarlar Arasındaki İlişkiler (VIII-IX. Y.Y)”, Tarihîn Peşinde, 2011, sayı: V, (109-124)
- Nesimi Yazıcı**, İlk Türk İslam Devletleri Tarihi, TDV, Ankara 2001

René Grousset, Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi, çev.: Sosi Dolanoğlu, Aras Yayınları, İstanbul 2005

Şaban Kuzgun, Hazar ve Karay Türkleri, Alç Yayınları, Ankara 1993

Yakubî, Tarihu'l-Yakubi, Beyrut 1967, c. II